הדור השני להנצחה לא רוצה לעמוד דום

בחמש השנים האחרונות נוצרו כמה וכמה עבודות אמנות המבקרות את מנגנוני ההנצחה הישראליים – טקסי יום הזיכרון, אתרי ההנצחה, האסתטיקה שלהם והמסרים המועברים בהם. יצרו אותן אמנים צעירים, שמלחמת לבנון והאינתיפאדה הן החוויות הלאומיות המעצבות שלהם

מאת סמדר שפי

"כל החברייה עברו בתוכך, כאילו שאת רכוש ציבורי/ אבל הם לא מהסוג שחולך לפלא, הם מהמוג שהולך לקרבי/ והם מהמוג שמרים את הדגל בטקסים בבית הספר ובתנועה"
("כל החברייה" של להקת "מוניקה סקס", מלים: יהלי סובול)

החברה הישראלית החילונית לא הצליחה לגבש לעצמה קודקס טקסי־אסתי. ניסיונות לבגש דפוסים חילוניים לחגים יהודיים – למשל הפיכת פסח לחג האביב – נכשלו, וגם הניסיון לגבש דפוס מקורי לחוג את יום העצמאות הסתכם בבמות בידור, פטישי פלסטיק, מנגל וסכריו טלוויזיוני.

ודווקא טקסי יום הזיכרון לחללי צה"ל ובמידה פחותה, טקסי יום השואה) נערכים כבר שנים בבתי ספר, בצבא וברשויות מקומיות, על פי מסורת מגובשת בעלת קוד וטקסט ידוע. החולצות הלבנות, נוהל הטקס הסמי־מיליטריסטי (עמידת נוח ודום, הורדת הדגל), שיריהם של נתן אלתרמן וחיים גורי, הציטוט מהתנ"ך, המדבקות לחולצות. כל אלה מוכרים היטב לכל ישראלי, כמו השירים הקבועים המושמעים ברדיו ("שירי דיכאון"). הטקס סיים, תמצות של תפיסת הכוח והגבריות הישראלית, חוזרים שנה אחר שנה במתכונת קבועה, מחוסנים מהשינויים שעוברת החברה ואפילו מהמן עצמו: נוספו שמות של נופלים, היו עוד מלחמות, אבל הטקסט נשאר לקוח בעיקרו מהתקופה שאחרי מלחמת השחרור.

אופי ההנצחה, יחד עם שאלות על האינטרסים של המנגנון המפעיל אותה, על המסרים שהיא מעבירה, ועל הטקסים כאינדוקטרינציה – היו עד לאחרונה בבחינת טאבו, פרה קדושה כמעט אחרת במדינה שניפצה כבר את מרבית הערכים. יחד עם הטקס קודשו וחוסנו מביקורת גם אתרי הנצחה והגופים העוסקים בה. השפה החזותית של הנצחה והיחס הטקס מוכר כל כך הופכים אותה למושא־התייחסות נוח לאמנות העוסקת בייצוגים ומתקשרת עם קהל. כשם שקוקה קולה, הדגל האמריקאי או ה"מונה ליזה", ששימשו אמנים כמו רושאן, אד ראושנברג, אנדי וורהול וג'אספר ג'ונס, הם דימויים בעלי משמעות וקונטקסט בינלאומיים, כך תולצה לבנה, העמדה קונצרטית מסוימת או שימוש בפראזות משירים הם סמלים טעונים בהקשר הישראלי.

כשלהקת "מוניקה סקס" שרה על אונס קבוצתי, כנראה בעקבות האונס בשמרת, וה"חברה" בשיר הם "מהסוג שמרים את הדגל בטקסים בבית הספר ובתנועה", ברור לאיזה רקע תרבותי ומסעי ערכים הכוונה. ההתייחסות הביקורתית להנצחה והדעה שבשימוש בתבניות האסתטיות שהשתרשו כחומר לגיטימי לעיצוב, היא תופעה חדשה, של חמש השנים האחרונות. עוסקים בכך אמנים ילידי שנות השישים והשבעים. גילם הצעיר מסביר את תחושת הניתוק והשייכות הפנימית שלהם להווה הישראלית, תחושות שרק הן מאפשרות ביקורת. הם מתרחקים מהאמצעים המסורתיים של ציור ופיסול, ומשתמשים בצילום, במיצבים ובקולנוע. גם כשהנושא מטופל במחול, האמצעי הוא וידאו־ראנט, יצירת מחול המכוונת מראש להיות סרט וידאו.

גם אם קשה לדבר על תופעה רחבה או גורפת, וודאי שמוקדם לסכם סיכומים, הרי שחל מפנה. אחרי שנים שבהן האמנות הישראלית כמעט התעלמה מההנצחה (ולעתים שירתה אותה, בעיקר באמנות מזמנת, כמו אנדרטאות) וממערכת המסרים המיליטנטית הטמונה בה, יש נכונות להתעמת עם השאלה, האומנם טוב למות למען ארצנו? האם אכן במותם ציוו לנו חיים. האם לא נוצר בלבול בין מטרה לאמצעים כשמנגנוני כוח פוליטיים ובצאיים הפכו את הערכים המזינים אותם – קרי, המוכנות להקריב חיים – לתמצית הישראליות?

ארז חרודי וניר נאדר, טירנית ברזילי, גילי מיילור, אייל סיון, דנה פרנס וגבריאל ביבליוביץ' הם בין האמנים העוסקים בנושא באופן ישיר. אמנים אחרים, כמו ענת ברנד, גיא רז, מאיר גל ושרה אנגל, מתקשרים לטיפול בהנצחה, בזיכרון ובתבניות הזיכרון הישראליות בדרכים עקיפות. ברנד משתמשת בתבניות של טקסים למיצגים; אנגל הציגה בחודש שעבר תרועה בשם "מגש הכסף".

העבודה של חרודי ונאדר, ברזילי, סיון, פרנס וביבליוביץ' היא בראש וראשונה אמנות, ולא ערוץ פוליטי־מחאתי. הם פועלים בתוך השפה ובמסגרת הנבעית של האמנות העכשווית. הנגיעה שלהם בהנצחה היא חלק מתהליך של בחינה וחשיבה מחדש את האתוס שעליו גדלו, בחינה לאור טראומות לאומיות ושינויים ערכיים. לאמנים אלה, מלחמת לבנון, השקר שהתגלה בה והאינתיפאדה הן חוויות לאומיות מעצבות, כפי שהיתה מלחמת יום הכיפורים לדור הקודם, שנמנע מגיעה ישירה בשאלת ההנצחה (למעט חרגים בודדים, למשל יקי יושע בסרטו "העיר", מ־1981).

ב־1992–1993 נגעו ארז חרודי וניר נאדר בנושא הזיכרון והנצחה בכמה עבודות, "מתפרנס ממות אבי", הספר "נכסי השולחן האבודים" ו"מעשה הצילום בתא הווידיאו". החשובה שבהן היתה המיצב־תערוכה "מעשה הצילום בתא הווידיאו", שנערכה בגלריה בוגרשוב, בתחילת 1993. במרכז התה צרו אוזר תחום בעמודים וחבל שמאחוריו שרירית כיסאות ועליהם הכתובת "שמור למשפחות הגיבורים". את הכתובת העתיקו מכיסאות שראו בבית יד לבנים בפתח תקוה. ערד הציגו בעלי צנתנים מרוסטות זהב וממוסגרות כאיקונה – הקצנה פארודית של תהליך המרטיריולוגיה של הנופלים – ומקלטי רדיו שעליהם בלט הכיתוב "תרומת הוועד למען החייל". נאדר וחרודי, שאביו נהרג במלחמת ששת הימים, דיברו על הששטוש המכוון בין אבל פרטי וילאומי, ועל הפטרונות שמגלים המנגנונים המטפלים בהנצחה. הם נגעו בעצבים חשופים של קידוש מערכת ההנצחה ועוררו תגובה ציבורית, בלתי אוהדת בעיקרה.

טירנית ברזילי, צלמת שמצליחה לגבש אמירה מלוטשת על תרבות ישראלית מתוך שימוש בחרמרים חוזתיים בנאליים לכאורה (תחנת הסעה לחיילים, אבטיחים) צילמה ב־1993–1994 סדרה של צילומים במקלט ציבורי. המצולמים הם חבריה, צעירים בחולצות לבנות העושים פעולות שונות. הזיהוי בין ישראליות עכשווית לבין סימני שכול ציבורי (החולצה הלבנה) וסכנה (המקלט) (מושג טעון בפני עצמו), בין השאר נראים שם מיצבי בובות וכלי מלחמה הקשורים בין ימי הת"ך למזנון, תצוגת קריקטורות מביטאוני חיל השריון וחנות מכוירות. מיילור הציג בתערוכה ורטיגו ובה חפצים מחנות זו, למשל מדבקות UZI DOES IT, טנקים־צעצוע, ספלים וצלחות עם סמל האתר ובקבוק יין שעל המדבקה שלו מתנוססת צילום האנדרטה, התרבות הצרכנית רק מדגישה את המסר הסמוי, המחייב את המלחמה. עבודה אחרת בתערוכה היתה מדיה כלים ובו, בין כלי אוכל רגילים, שתל מיילור צלחת ועליה הדפס פנים של אחיו – בנליזיה מושלמת של הזיכרון, רחוקה רק מעט מזאת המוצגת באתר ההנצחה.

במבט אל ראשית שנות התשעים, פעולתם האמנותית של האמנים האלה יכולה להיתפס כאוונגרד במובנו האמיתי, כמעשה של חיל חלוץ אמנותי. הם מבמאים, במידה מסוימת אפילו מקדימים, את ראשיתו של שינוי בהלוך הרוח של חלק מהציבור הישראלי: התגברות הנטייה לאינדיווידואליזם, ספקנות ורצון להתחיל להתמודד עם אמיתות של זהות, ללא אשליית העליונות המוסרית שסיפקו מושגים מרכזיים בהוויה הישראלית כמו "מעטים מול רבים", "טוהר הנשק" ו"מלחמות אין ברירה". אפשר לקשור סוג זה של פעילות אינטלקטואלית למחקר הקבוצה המכונה "ההיסטוריונים החדשים", הבודקת מאז סוף שנות השמונים זוויות שונות מזו שנקט הנרטיב הציוני, ולניסיונות קריאה חדשים של הרטוריקה ההגמונית בישראל. ספרה של נורית גרץ, "שבויה בחלומה", הוא הניסיון הבולט האחרון לקריאה חדשה כזאת. גרץ מנתחת את הרטוריקה של מה שהיא מכנה "הנרטיב היהודי ימני" (ראיית המציאות בפרספקטיווה של סיפורי מאבק בין בני אור לבני חושך) לעומת "הנרטיב האישי".

בעוד הדיון האמנותי וההיסטורי מתלהל לציבור הישראלי אבל נשאר נחלתם של פלחים צרים בו, פסיקת בית המשפט הגבוה לצדק מטוף מארס – שבה הורה בית המשפט לשר הביטחון להתקין כללים שיקבעו נוסחת איזון ראויה בין אחידות לבין ייחוד בכיתוב על מצבות בתי הקברות הצבאיים – מעידה על עומק השינוי המתחולל ביחס לנופלים וביחס לזיכרון. הפסיקה ניתנה בעקבות תביעה של משפחת ויכסלבאום לאפשר לה לחרוט על מצבת בנם, ערן, את הכתובת "את לנצ'ק, לימור ועדי", תביעה שרשויות ההנצחה דחו בשם האחידות. מאחורי הניסוח הזה יש למעשה קביעה ערכית של הדפדת האסתטיקה הקיימת, הידועה, והנצחת המצב שבו זיכרון הבנים הופך אותם לבני האלוהים, והפרטי, האישי, חייב לוותר על מקומו כדי לא להחליש את הקרלקטיב. בראיון ל"הארץ" אמר סמי ויכסלבאום, האב, כי הוא מקווה שראש הממשלה "ימצא לבנון להחליף את חברי המועצה הציבורית שליד היחידה להנצחת החייל בחברים אשר ישקפו את השדנוי שחל במשפחת השכול בעשור האחרון".

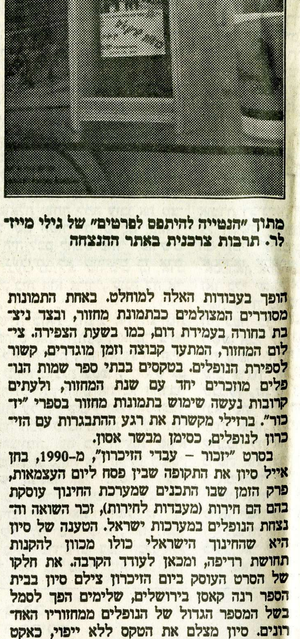

מתוך "הנטייה להיתפס לפרטים" של גילי מייזלר. תרבות צרכנית באתר ההנצחה

הופך בעבודות האלה למוחלט. באחת התמונות מסורים המצולמים בכתמונת מחוור, ובצד ניצבת בחורה בעמידת דום, כמו בשעת הצפירה. צילום המחוור, המתעד קבוצה וזמן מוגדרים, קשור לספירת הנופלים. בטקסים בבתי ספר שמות הנופלים מוכרים יחד עם שנת המחור, ולעתים קרובות נעשה שימוש בתמונות מחוור בספרי "יזכור". ברזילי מקשת את ריגע ההתבגרות עם הזיכרון לנופלים, כסימן מבשר אסון.

בסרט "יזכור – עבדי הזיכרון", מ־1990, בחן אייל סיון את התקופה שבין פסח ליום העצמאות, פרק הזמן שבו התכנים שמעורכת החינוך עוסקת בהם הם זיכרון (מעבדות לחירות), זכר השואה והנצחת הנופלים במערכות ישראל. הטענה של סיון היא שהחינוך הישראלי כולו מכוון להקנות תחושת רדיפה, ומכאן לעודד הקרבה. את חלקו של הסרט העוסק ביום הזיכרון צילם סיון בבית הספר רנה קאסן בירושלים, שלימים הפך לסמל בשל המספר הגדול של הנופלים מבוגרי האזור רונים. סיון מצלם את הטקס ללא ייפוי, כאקט של חולין, ריטואל עייף שמשתתפיו מבצעים ללא ערעור או ההרהור. בסרטו מראה סיון (כפי שעשו אחריו נאדר וחרודי וגילי מייזלר) את המסחור והמכניזציה של הזיכרון: בכניסה לבית הקברות בהר הרצל מצולם השלט "מבצע זר לנופל" מעל רוכן פרחים.

"אדליביטום", וידאו־דאנס של דנה פרנס וגבריאל ביבליוביץ', נפתח במטוס בשמים, וברקע השיר "מה אברך", אחד השירים שאחרי מלחמת ששת הימים עשו מיסטיפיקציה של הנופל – מושלם בחייו ומלאך אחרי מותו. מקהלה בעלת מאפיינים של מקהלת טקס – השרים עומדים בין שני לפידים, בחולצות לבנות – עוברת משירה מקובלת, קלוקלת של "הליכה לקיסריה" ("אלי, אלי") של חנה סנש, לריקוד סוער במגרש פתוח. המסתיים כשהרקדנים שוכבים על הארץ בתנוחת דום. ההתפרקות מצוות הזיקרון של הזיכרון הלאומי מסתיימת בספק מוות ספק כניעה.

"הנטייה להיתפס לפרטים", תערוכה שהציג גילי מייזלר בסוף 1994 בגלריה לימבוס בתל אביב, היתה מרה במיוחד. מייזלר, שאחיו נפל במלחמת יום הכיפורים, עסק באופן קונקרטי במריאון השריון בלטרון. האתר שהפך לאחד ממרכזי תעשיית ההנצחה, ובו מונצח גם גיורא מייזלר, מייצג היטב את הצירוף של קיטש ומוות בגרסה הישראלית. בכניסה לאתר ניצב אמנם קיר שמות, אבל בתוך המבנה יש מקבץ מעורר חלחלה של מה שאמור להעביר למבקר את "מורשת השריון"

מוצ"ש בדורמיציון

סדרת קונצרטים בכנסיית הדורמיציון ירושלים

"טריפטיך לשלום"

שלוש מקהלות בקונצרט משולב

"מקהלת סנט. סביור-פריש" - מזרח ירושלים

אניה סעודה-סאבארה - מנצחת

"מקהלת הקולג' התנכי" - בית לחם

רנה יצחק - מנצחת

"מקהלת העפרוני" - עמק חפר

מיה שביט - מנצחת

פורה, באראדוס, פרסל, לאבאקי, פולנק, ראהבאני ועוד...

מוצ"ש 6.5.95 בשעה 20:30 כנסיית הדורמיציון

כרטיסים: 35 ש.ח. במשרדי הכרטיסים ובכנסיית הדורמיציון

מבצע: כרטיס שני במתנה "מיזהה" תמורת 250 נק' במשרדים בלבדו כפוף לתקנון, הכמות מוגבלת

10 ש.ח. הנחה למביא מודעה זו במשרדי הכרטיסים בלבד !

VISA כאל VISA הארץ כל העיר